

Notat om demokratiundervisning i voksenspecial- undervisningen

Center for Ligebehandling af Handicappede, januar 2010

Kolofon

Titel: Notat om demokratiundervisning i voksenspecialundervisningen

Forfattere: Tina Mou Jakobsen og Camilla Jydebjerg

Udgiver/forlægger: Center for Ligebehandling af Handicappede

Ansvarlig institution: Center for Ligebehandling af Handicappede

Rapporten kan rekvireres ved henvendelse til:

Center for Ligebehandling af Handicappede

Bredgade 25, opg. F, 4. sal

1260 København K

Telefon: 33 11 10 44

Teksttelefon: 33 11 10 81

Telefax: 33 11 10 82

E-mail: clh@clh.dk

Hjemmeside: www.clh.dk

Rapporten findes også på www.clh.dk

Copyright: Center for Ligebehandling af Handicappede

Gengivelse tilladt med tydelig kildeangivelse

ISBN 9788791888717

Indhold

INDLEDNING	5
Fokus på rettigheder.....	6
Undersøgelse om undervisning af voksne i politiske rettigheder	6
Undersøgelhedsdesign	6
UNDERVISNING AF VOKSNE.....	8
Specialundervisning for voksne	8
Ungdomsuddannelse for unge med særlige behov	9
Vejledning og opkvalificering.....	10
SKOLEUNDERSØGELSENS RESULTATER	11
Undervisning i politisk deltagelse.....	11
Grundlæggende undervisningsprincipper	12
Undervisningsformer	13
Særlige fokusområder	15
Vigtigste indsatsområder i relation til politiske rettigheder.....	16
Undervisningsmaterialer	17
KONKLUSION.....	19

”Deltagerstaterne skal sikre personer med handicap politiske rettigheder og muligheden for at nyde dem på lige fod med andre og forpligter sig til at sikre, at personer med handicap effektivt og fuldt ud, direkte eller gennem frit valgte repræsentanter på lige fod med andre kan deltage i det politiske og offentlige liv, herunder at personer med handicap har ret til og mulighed for at afgive deres stemme og modtage valg, bl.a. ved at sikre, at stemmeprocedurer, afstemningsfaciliteter og valgmateriale er passende, tilgængelige og lette at forstå og anvende.”

FN's Konventionen om rettigheder for mennesker med handicap, art. 29

Indledning

Center for Ligebehandling af Handicappede deltager i 2008 til 2010 i et fælleseuropæisk projekt, "My opinion my vote – MOTE". Projektets formål at øge valgdeltagelsen blandt mennesker med udviklingshæmning.

Deltagelse i valghandlinger er en af mulighederne for udøve de rettigheder, der er forbundet med et demokratisk medborgerskab. Men ikke alle har samme mulighed for at tage stilling til og deltage i valghandlingen. For mennesker med udviklingshæmning kan valgdeltagelsen være særlig vanskelig, bl.a. fordi pjecer eller anden information ikke er formidlet tilgængeligt for denne målgruppe, eller fordi der ikke ligger en forventning om, at mennesker med udviklingshæmning også skal tage demokratisk stilling og undervises i demokrati, valg og politiske rettigheder. Engelske og svenske undersøgelser viser da også, at mennesker med udviklingshæmning har en meget lav valgdeltagelse sammenlignet med resten af befolkningen.¹ Selvom der ikke findes tilsvarende undersøgelser i en dansk kontekst, ville en sådan undersøgelse formentlig tegne samme billede. En dansk undersøgelse peger derudover på, at mange mennesker med udviklingshæmning i deres opvækst og skolegang ikke oplever en naturlig forventning om at skulle have en selvstændig mening, tage stilling og personligt ansvar, ligesom de for manges vedkommende ikke blevet undervist i demokratiske institutioner, beslutningsprocesser, lovgivning med videre.²

Et af kendetegnene ved et repræsentativt demokrati er, at alle voksne borgere har lige muligheder for at udøve aktiv politisk indflydelse. Hvis en befolkningsgruppe ikke kan benytte sig af sine muligheder for demokratisk indflydelse, skaber det et demokratisk underskud for hele samfundet. Politiske beslutninger påvirker mennesker med udviklingshæmnings liv på samme måde, som de påvirker alle andres. Betragtet som gruppe er mennesker med udviklingshæmning ofte en af de befolkningsgrupper, hvis livsvilkår er mest afhængige af, hvilke politiske beslutninger der bliver truffet. Alligevel er mennesker med udviklingshæmning stadigvæk en af de befolkningsgrupper, som er sat allermost uden for demokratiet.

Det er en italiensk organisation for mennesker med udviklingshæmning (AIPD), der har taget initiativ til projektet, som støttes af EU-midler fra Lifelong Learning Programme of European Education, Audiovisual & Culture Agency. Center for Ligebehandling af Handicappede deltager sammen med Fundacio Projecte AURA og Universitat Ramon Llul fra Spanien, Sio2 fra Italien, Down Syndrome Ireland, Down Foundation fra Ungarn, University of Malta, Equal Partners fra Malta og AIPD.

---

¹ Keely m.fl. : Participation in the 2005 general election by adults with intellectual disabilities. Journal of Intellectual Disability Research, Volume 52, Number 3, March 2008 , pp. 175-181(7) og Kjellberg: Participation – Ideology and Everyday Life, The Swedish Institute for Disability Research, 2002 og United Response Hhttp://www.unitedresponse.org.uk/press/every-vote-counts-press-release.htm

² "Veje til reelt medborgerskab. En kortlægning af udviklingshæmmedes vilkår for selvbestemmelse og brugerinddragelse", s. 12, Henriette Holmskov og Anne Skov, Handicapenheden, Servicestyrelsen 2007.

Fokus på rettigheder

Projektets overordnede formål er at gøre mennesker med udviklingshæmning opmærksomme på deres politiske rettigheder og at skabe bedre muligheder for at udøve disse rettigheder. Projektet tager udgangspunkt i, at der findes forskellige barrierer for, at mennesker med udviklingshæmning kan udøve deres politiske rettigheder på lige fod med alle andre.

En barriere handler om en manglende opmærksomhed på og viden om politiske rettigheder hos mennesker med udviklingshæmning og hos deres pårørende og andre omsorgspersoner. En anden barriere handler om manglende samfundsmæssig opmærksomhed på væsentligheden af, at mennesker med udviklingshæmning udøver politisk deltagelse. En tredje barriere handler om mangel på tilgængelighed til valghandlinger, og at de ansvarlige myndigheder ser det som deres opgave at sikre tilgængeligheden.

Første led i MOTE-projektet har fokus på den barriere, der handler om, at der mangler viden om politiske rettigheder blandt mennesker med udviklingshæmning, og består af en kvalitativ undersøgelse bestående af 15 interview med undervisere på specialundervisningsinstitutioner for voksne. Undersøgelsen handler om undervisning af voksne mennesker med udviklingshæmning eller sen udvikling i politisk deltagelse.

Undersøgelse om undervisning af voksne i politiske rettigheder

Formålet med undersøgelsen er at få et indblik i undervisningspraksis vedrørende undervisning af voksne mennesker med udviklingshæmning i demokrati og politik. Formålet er endvidere at bibringe viden til projektet, som kan bruges i projektets videre forløb. Undersøgelsens formål og målgruppe er fastlagt af den italienske organisation AIPD. Undersøgelsen er baseret på kvalitativ metode og giver et indblik i, hvordan skolerne vurderer deres demokratiundervisning, hvilke undervisningsformer og områder skolerne fokuserer på. Notatet skal derfor ikke ses som et billede på, hvordan demokratiundervisningen i voksenspecialundervisningen foregår, men kan bruges som inspirations- og/eller perspektiverende materiale på demokratiundervisningen for mennesker med udviklingshæmning.

Undersøgelsen er gennemført parallelt i de seks deltagerlande. Dette notat præsenterer resultaterne fra den danske skoleundersøgelse. Der vil også udkomme en rapport med resultater og konklusioner fra alle seks lande. Denne rapport laves af de spanske projektdeltagere fra Ramon Llul universitetet i Barcelona. Rapporten vil blive publiceret på projektets seks deltagersprog på www.myopinionmyvote.eu.³

Undersøgelsesdesign

Undersøgelsesdesignet for denne undersøgelse er forberedt af de spanske projektdeltagere fra Ramon Llul universitetet i Barcelona. Antallet af interview er fastlagt forholdsmæssigt efter hvert lands størrelse. Der er blevet interviewet personale

---

³ Dansk, ungarsk, italiensk, spansk, engelsk, maltesisk

fra undervisningsinstitutioner eller personale og frivillige fra handicaporganisationer samt pårørende til mennesker med udviklingshæmning. Hvert deltagende land har gennemført interview med mellem 15 og 30 respondenter. AIPD har i projektdesignet fastsat et antal interview, som hvert land som minimum skulle gennemføre. Antallet er fastlagt forholdsmæssigt efter hvert lands størrelse. Den danske undersøgelse omfatter 14 telefoninterview med ledere eller undervisere på voksenspecialundervisningstilbud, der tilbyder specialundervisning for voksne og/eller den særlige ungdomsuddannelse samt et telefoninterview med en leder fra en selvejende institution, der yder vejledning og opkvalificering af unge med særlige behov efter beskæftigelseslovens § 32.

Skolerne er udvalgt, fordi samfundsundervisning/-orientering indgår i undervisningen, og fordi unge med udviklingshæmning er målgruppe for undervisningen, evt. blandt andre målgrupper. Derudover er skolerne udvalgt under hensyntagen til deres geografiske spredning. De interviewede har enten været ledere eller personale på de udvalgte skoler. Interviewene er gennemført telefonisk i februar og marts 2009.

Interviewene er forløbet i overensstemmelse med en interviewguide forberedt af Ramon Llul Universitet. Interviewguiden indeholder otte indledende spørgsmål, der alle er lukkede spørgsmål og kan besvares med ja eller nej eller udvælgelse af en af en række på forhånd givne svarmuligheder. Her efter følger ti åbne spørgsmål, hvor der ikke er givet svarkategorier på forhånd.

Undervisning af voksne

Undervisning af voksne med udviklingshæmning i specialtilbud kan ske på forskellige måder. I det følgende skitseres de specialundervisningsundervisningstilbud, som de interviewede skoler underviser efter.

Specialundervisning for voksne

Tilbud om specialundervisning for voksne omfatter:

- Kompenserende specialundervisning.
- Specialpædagogisk bistand, der er nødvendig i forhold til deltagerens udbytte af tilbuddet.
- I tilbuddet om specialundervisning kan indgå fagundervisning, der er tilrettelagt under hensyntagen til deltagerens funktionsnedsættelse (hensyntagende specialundervisning), som en del af det samlede undervisningstilbud, hvis formålet med undervisningen gør det nødvendigt.⁴

Den kompenserende specialundervisning har til formål at afhjælpe eller begrænse virkningerne af funktionsnedsættelsen. Det kan fx være at lære kommunikation ved hjælp af tegnsprog for døvblevne, teknologisk kommunikation ved sprog-, tale- og skriftsproglige vanskeligheder eller særlige taleteknikker for strubeløse. Den kompenserende undervisning skal desuden give deltagerne nye muligheder for at begrænse eller afhjælpe funktionsnedsættelserne. Det vil ofte være relevant at tilbyde kompenserende undervisning i forbindelse med anden form for hjælp, behandling eller træning. Undervisningen er direkte målrettet erhvervelse af nye kompetencer, der kompenserer for manglende funktioner, opnåelse eller forbedring af svigtende funktionsfærdigheder, genetablering af mistede funktionsfærdigheder samt erhvervelse af nye handlemuligheder med henblik på større grad af aktivitet og aktiv deltagelse i samfundslivet. Kompenserende specialundervisning er en intensiv undervisning med henblik på opnåelse af bestemte færdigheder. Trænings- og vedligeholdelsesaktiviteter som opfølgning heraf vil eventuelt kunne tilbydes i henhold til anden lovgivning.⁵

Specialundervisningstilbuddet suppleres med specialpædagogisk bistand i form af rådgivning og vejledning, der skal sikre deltagerens udbytte af specialundervisningstilbuddet. Det kan eksempelvis være en afdækning af deltagerens behov for undervisning eller rådgivning om hensigtsmæssige hjælpemidler. Rådgivning og vejledning kan rettes mod deltageren selv, mod en gruppe af deltagere med fælles problemer, mod pårørende og mod eventuelt personale, der varetager opgaver i forhold

---

⁴ lov om specialundervisning for voksne og læsekurser for voksne, LBK nr 658 af 03/07/2000 og Vejledning om specialundervisning for voksne, Undervisningsministeriet, VEJ nr 9396 af 02/07/2009

⁵ Vejledning om specialundervisning for voksne, Undervisningsministeriet, VEJ nr 9396 af 02/07/2009

til deltageren. Rådgivning og vejledning kan gives individuelt eller som undervisningsforløb på hold. Rådgivning og vejledning kan også indgå i forbindelse med afdækning af deltagerens forudsætninger for at modtage specialundervisning for voksne. Endelig kan rådgivning og vejledning gives i tilknytning til instruktion og undervisning i brug af særlige kompenserende hjælpemidler.⁶

Hensyntagende specialundervisning er fagundervisning, hvor undervisningens hovedformål er at opnå større viden eller kompetencer inden for et fag- eller interesseområde. I specialundervisningen for voksne kan en sådan undervisning være relevant som et supplement til den kompenserende undervisning, fordi det med denne undervisning er muligt at fæstne og udbygge opnåede kompetencer, uden at fokus behøver at være deltagerens funktionsnedsættelser. Det er en forudsætning, at den hensyntagende undervisning gives som et led i en samlet undervisningsplan med et kompenserende sigte, hvor det grundlæggende formål er at give deltageren mulighed for nye og bedre funktionsmuligheder.⁷

Voksne med psykisk udviklingshæmning har ofte funktionsnedsættelser, hvor der opstår behov for kompenserende specialundervisning i form af målrettede undervisningstilbud med henblik på at erhverve nye kompetencer og handlemuligheder, der kan anvendes i hverdagen, eventuelt i forbindelse med beskæftigelse. Undervisningens mål og indhold bliver tilrettelagt på baggrund af relevante oplysninger og aftales sammen med deltageren, eventuelt med inddragelse af en pårørende eller en kontaktperson. Der er ofte tale om specialundervisning, der har til formål at kompensere for begrænsninger i almen viden, herunder evne til syntesedannelse og for vanskeligheder med overblik, planlægning og strukturering. Der tilbydes endvidere ofte undervisning i almene læse-, skrive- og regnefærdigheder samt i anvendelse af kompenserende IT.⁸

Ungdomsuddannelse for unge med særlige behov

Ungdomsuddannelse for unge med særlige behov henvender sig til unge udviklingshæmmede og andre unge med særlige behov, der ikke kan gennemføre en traditionel ungdomsuddannelse. Lov om ungdomsuddannelse for unge med særlige behov trådte i kraft 1. august 2007 og medfører, at unge med særlige behov har et lovfæstet krav på en 3-årig ungdomsuddannelse, efter at de har afsluttet grundskolen, uanset hvor i landet de har bopæl.⁹

Formålet med ungdomsuddannelsen er, at unge udviklingshæmmede og andre unge med særlige behov opnår personlige, sociale og faglige kompetencer til en så selvstændig og aktiv deltagelse i voksenlivet som muligt og eventuelt til videre uddannelse og

---

⁶ Vejledning om specialundervisning for voksne, Undervisningsministeriet, VEJ nr 9396 af 02/07/2009

⁷ Vejledning om specialundervisning for voksne, Undervisningsministeriet, VEJ nr 9396 af 02/07/2009

⁸ Vejledning om specialundervisning for voksne, Undervisningsministeriet, VEJ nr 9396 af 02/07/2009

⁹ www.uvm.dk

beskæftigelse. Ungdomsuddannelsen indeholder både elementer af almen dannelse, udvikling af særlige evner og interesser samt møder med den praktiske virkelighed.¹⁰

Ungdommens uddannelsesvejledning, UU, tilrettelægger sammen med den unge og eventuelt den unges forældre et forløb, der skal afklare den unges interesser og muligheder, herunder for fremtidig uddannelse og beskæftigelse. Afklaringsforløbet munder ud i en 3-årig uddannelsesplan, hvor der lægges betydelig vægt på den unges og forældrenes ønsker og den unges kvalifikationer, modenhed og interesser. Uddannelsen kan sammensættes af elementer leveret af specialundervisningsskoler, erhvervsskoler, produktionsskoler, efterskoler, husholdningsskoler, håndarbejdsskoler, folkehøjskoler, værksteder og andre institutioner m.v. Der er tale om individuelt tilrettelagte uddannelsesforløb, som kan bestå af undervisning, træning, praktiske aktiviteter, herunder praktik m.v. Kommunalbestyrelsen skal godkende den unges uddannelsesplan.¹¹

Når uddannelsen er færdig, får den unge et kompetencepapir, der beskriver de kompetencer, den unge har opnået.¹²

Vejledning og opkvalificering

En af de undervisere, der er blevet interviewet, er fra en selvejende institution, der yder vejledning og opkvalificering af unge med særlige behov efter beskæftigelseslovens § 32.¹³ Målgruppen for vejledning og opkvalificering er alle typer ledige, forsikrede, kontant- og starthjælpsmodtagere, revalidender og modtagere af sygedagpenge. Vejledningen og opkvalificeringen gives som beskæftigelsestilbud og kan bestå af korte vejlednings- og afklaringsforløb, særligt tilrettelagte projekter og uddannelsesforløb eller ordinære uddannelsesforløb. Tilbud om vejledning og opkvalificering skal gives med udgangspunkt i arbejdsmarkedets behov og den enkeltes ønsker og forudsætninger. Tilbuddets konkrete indhold afgøres ud fra en konkret, individuel vurdering af, hvad der kan bringe personen hurtigst muligt ind på arbejdsmarkedet.¹⁴

---

¹⁰ www.uvm.dk

¹¹ www.uvm.dk

¹² www.uvm.dk

¹³ § 32. Personer, der er omfattet af § 2, nr. 1-5, kan få tilbud om vejledning og opkvalificering, der kan bestå af følgende:

- 1) Korte vejlednings- og afklaringsforløb,
- 2) særligt tilrettelagte projekter og uddannelsesforløb, herunder praktik under uddannelsesforløbet og danskundervisning, eller
- 3) ordinære uddannelsesforløb.

¹⁴ <http://www.cabiweb.dk/forside/generelt/lovstof/rekruttering/vejledning+og+opkvalificering>

Skoleundersøgelsens resultater

Som tidligere beskrevet er skoleundersøgelsens fokus undervisning af mennesker med udviklingshæmning i demokrati og politik. Undersøgelsen er baseret på kvalitative metoder og siger derfor ikke noget generaliserbart om undervisning af mennesker med udviklingshæmning. Undersøgelsen kan derimod give et indblik i, hvordan de deltagende skoler vurderer deres undervisning i demokrati og politisk deltagelse.

Undervisning i politisk deltagelse

Det første, der spørges til i interviewet, er, hvorvidt undervisning i politisk deltagelse er et læringsmål for deres elever, og det svarer 11 af de interviewede ja til. En interviewet svarer, at undervisning i politisk deltagelse ikke er et selvstændigt mål, men at demokrati og det at være samfundsborger er, og at politisk deltagelse vil falde ind under dette emne. Tre af de interviewede svarer, at det altid vil være en individuel vurdering af den enkelte elevs funktionsniveau, og i hvilket omfang den enkelte elev vil have udbytte af undervisning vedrørende politisk deltagelse. Af disse interviewpersoner uddyber den ene, at nogle elever har vanskeligheder, der gør, at de ikke vil have udbytte af undervisningen, og at skolen derfor ikke gennemfører demokratiundervisning for alle elever, mens en anden forklarer, at undervisningen for elever med multiple funktionsnedsættelser fokuserer på at sige til og fra i forskellige hverdagssammenhænge, fordi denne elevgruppe ikke vil have udbytte af egentlig demokratiundervisning. En interviewperson svarer, at det er forskelligt fra elev til elev, hvordan og i hvad der undervises, og en anden interviewperson understreger, at eleverne har forskellige læringsmål. To interviewede svarer nej til spørgsmålet om, hvorvidt politisk deltagelse er et læringsmål.

Skolerne er blevet spurgt om, hvornår de påbegynder undervisning i politiske rettigheder samt relaterede emner. De fleste skoler har undervisning i politiske rettigheder på skemaet i løbet af skoleåret, og nogle skoler svarer desuden, at de intensiverer undervisningen nogle få måneder eller nogle få uger før afholdelse af valg. Alle skoler svarer ja til, at deres undervisning i politisk deltagelse er rettet mod elever mellem 16 og 20 år, mens størstedelen af skolerne (13 ud af 15 skoler) underviser elever over 20 år i politisk deltagelse.

Politisk deltagelse er mange ting

De fleste respondenter, 13 i alt, svarer ja til, at stemmeret er et emne i undervisningen. Der arbejdes både med emnet stemmeret i forbindelse med aktuelle valg og generelt i løbet af skoleåret uafhængigt af valget. Samtidig fremhæver flere respondenter, at det ikke er tilstrækkeligt at fokusere på politisk deltagelse i undervisningen. En respondent understreger, at undervisningen ikke kun fokuserer på politisk deltagelse, men at demokrati, almindelig dannelse og deltagelse i eget liv også er indeholdt i undervisningen. En anden respondent fortæller, at undervisningen ikke kun fokuserer på politisk deltagelse, men at det også handler om at undervise i demokrati og forståelsen af at være samfundsborger, og at politisk deltagelse indgår heri.

På en af skolerne diskuterer eleverne, hvad deres politiske ståsted er, og den letlæste avis ligetil.nu, som er internetbaseret, og den letlæste månedsavis Overblik bruges til at behandle forskellige emner med samfundsmæssig relevans. Den interviewede fortæller også, at når eleverne beskæftiger sig med et politisk emne i undervisningen, så 'måler' elever og lærer i fællesskab på, hvor eleverne står politisk før og efter et undervisningsforløb.

En af de interviewede fortæller, at demokratiundervisningen er integreret i den del af undervisningen, som fokuserer på almindannelse. Skolen har en ambition om, at eleverne også skal kunne blive medlemmer af bestyrelsen, og at man på skolen derfor også bruger meget tid på at forklare, hvad bestyrelsesarbejdet går ud på og at gøre eleverne i stand til at indgå i dette arbejde. Når eleverne bliver valgt ind i bestyrelsen, så får de en sekretær, så de bliver i stand til at deltage. Derudover skiftes eleverne til at være mødeleder som en fast bestanddel af morgenmøderne på skolen.

En anden interviewperson nævner vigtigheden af, at undervisningen omhandler valg, der er tæt på elevernes egen hverdag og/eller kontekst, fx valg til elevrådet eller afstemninger om noget, som eleverne har besluttet sig for at se eller opleve, og som kan lede til flertalsafgørelse i klassen.

Grundlæggende undervisningsprincipper

Skolerne er blevet spurgt om, hvilke principper der ligger til grund for undervisning i politiske rettigheder. Nogle skoler nævner individuelt tilrettelagt undervisning som et grundlæggende princip, så undervisningen passer til den enkelte elev, tilgodeser elevens behov og passer til de mål, som er opstillet for eleven. En interviewperson uddyber, at hvis lærerne skal forklare eleverne, hvad demokrati er, skal det foregå i øjenhøjde, og det er væsentligt, at undervisningen også fokuserer på selvbestemmelse hos eleverne. Lærerne skal ligeledes skabe et pædagogisk rum, hvor der ikke er noget hierarki mellem eleverne. En anden interviewperson fortæller, at undervisningen skal være anerkendende med udgangspunkt i eleverne, og at beslutninger skal lægges op til eleverne. Ifølge interviewpersonen er det vigtigt, at lærerne lader eleverne være styrende og ikke tager over for dem.

En interviewperson svarer, at det fremgår af lovgivningen om ungdomsuddannelse for unge med særlige behov, som skolen arbejder efter, at undervisningen har til formål, at eleverne kan tage aktivt del i samfundslivet, så dette udgør et væsentligt princip for undervisningen. En anden interviewperson svarer, at mennesker med udviklingshæmning skal have de samme rettigheder som alle andre, så derfor arbejdes der hen imod så stor grad af aktiv samfundsdeltagelse for den enkelte som muligt, og at den enkelte skal lære at tage ansvar for eget liv.

En interviewperson nævner, at skolen hele tiden arbejder på, at elevgruppen får et voksenliv, der er så godt som muligt, og at eleverne forstår, hvorfor samfundet fungerer, som det gør. Andre ord, der nævnes under interviewene, er medinddragelse, fri vilje, ligeværd, ligestilling, personlige rettigheder, selvstændig stillingtagen, kompensationsprincippet og FN's Handicapkonvention.

Undervisningsformer

Specialundervisning i Danmark skal som udgangspunkt altid være tilrettelagt under hensyntagen til elevernes individuelle færdigheder og forudsætninger, og flere nævner, at undervisningsmetoder, -former og –materialer altid skal tilpasses elevernes individuelle forudsætninger og færdigheder. Dette er formentlig årsagen til, at de fleste skoler ikke kan pege på specifikke undervisningsformer, som er særligt egnede for målgruppen. Størstedelen af skolerne giver dog udtryk for, at undervisningen skal baseres på noget konkret, skal være virkelighedsnær og have relevans for elevernes hverdag(sliv). Flere skoler nævner derfor også, at metoderne er forskellige alt efter undervisningssituationen, hvilke elever der skal modtage undervisningen, samt hvilke undervisningsmål den enkelte elev har. Eleverne lærer på forskellige måder og skal have noget forskelligt ud af undervisningen. Tilpasset undervisning synes således at være et kodeord i skolernes udsagn omkring deres undervisningspraksis. En skole svarer, at lærerne har metodefrihed i undervisningen, så det kan være svært at svare på. På de fleste skoler er politisk deltagelse et læringsmål, og stort set alle skoler beskæftiger sig med stemmeret i den daglige undervisning. På størstedelen af skolerne arbejder man i løbet af skoleåret med emner relateret til politisk deltagelse, og på flere skoler intensiveres undervisningen op til folkeafstemninger.

Særligt benyttede undervisningsformer

Skolerne er blevet bedt om at vurdere, hvilke(n) undervisningsform(er) de anser for vigtigst, når der undervises i politisk deltagelse. Flere skoler nævner, at de ofte benytter undervisningsformer, hvor eleverne selv deltager, eller oplevelsesorienteret undervisning. To af de interviewede skoler nævner individuelt tilrettelagt undervisning som delelementer af de undervisningsformer, som særligt benyttes. Flere skoler nævner undervisning, der giver praktisk erfaring, eller sætter emnerne ind i en dagligdags kontekst, fx i form af elevråd eller andre former for demokrati i skoleregiet. En af interviewpersonerne nævner, at det er vigtigt at arbejde visuelt, og selvom det ikke nødvendigvis gælder alle elever med udviklingshæmning, er det vurderingen, at det at tegne på tavlen eller at se tingene ved selvsyn gavner de fleste elever i undervisningen. En interviewperson nævner, at skolen bruger en kombination mellem oplysning og rollespil og andre undervisningsformer, som er baseret på elevdeltagelse. En interviewperson svarer, at den lovgivning, der undervises efter, indeholder en bestemmelse om, at undervisningen skal være individuelt tilrettelagt, men undervisning på små hold foretrækkes. En interviewperson nævner konkretiserende og oplevelsesorienteret undervisning. En interviewperson vurderer, at:

”Dialog er den vigtigste undervisningsform. Det er vigtigt, at eleverne fornemmer, at de er med i et samfund, og at der er et udbytte ved, at man er aktiv i samfundet.”

En anden interviewperson vurderer, at:

”Det handler om praktisk erfaring og at finde de afstemningsmuligheder, der er i elevernes hverdag. Det grundlæggende for eleverne er, at essensen af undervisningen handler om at træffe et valg. Det kan så være valg på forskellige måder og områder, og det handler om at træffe valg, som ikke er defineret af

støttestøtpersoner. Det kan være politiske valg, og det kan være valget mellem, hvilken slags pålæg man vil have på rugbrødet.”

En tredje formulerer det således:

”[Det handler om] At give eleverne medindflydelse i det daglige - demokrati på hverdagsplan. Eleverne skal prøve, hvad demokrati vil sige, fx elevrådet eller at give eleverne medindflydelse på fritidstilbuddet. Elevernes individuelle undervisningsplaner giver dem også mulighed for indflydelse. Det er grundlæggende for at være en demokratisk borger, at man har en forståelse for, hvad det vil sige at være med til at bestemme.”

Undervisningsformer med særlig interesse for målgruppen

Skolerne er blevet spurgt om deres oplevelse af, hvilke undervisningsformer mennesker med udviklingshæmning er særligt interesserede i. Flere skoler nævner undervisning, som tager udgangspunkt i det konkrete og hverdagsnære, og at undervisningen skal være anskueliggørende, deltagelsesorienteret og visuelt orienteret. Derudover nævnes det, at man med fordel kan tage fat i aktuelle emner og gøre dem relevante for eleverne. En interviewperson understreger, at det er vigtigt at tage udgangspunkt i eleverne selv, dvs. hvad der er interessant for dem og at være i øjenhøjde. En lærer vurderer, at al undervisning, som er handlingsorienteret, er meget brugbar for elever med udviklingshæmning. Eksempelvis får eleverne mere ud af at besøge Folketinget end at få det forklaret. En anden interviewperson vurderer, at det at have en udviklingshæmning er et vidt begreb, og at det derfor kan være svært at pege på specifikke undervisningsformer.

Særligt anvendelige og effektive undervisningsformer

Skolerne er også blevet bedt om en vurdering af, hvilke undervisningsformer der er mest anvendelige i relation til undervisning i politiske rettigheder. Flere skoler nævner igen undervisning, som er konkretiserende og tæt på elevernes egen hverdag, fx besøg hos og interview af politikere, suppleret med gode undervisningsmaterialer og gerne forskellige slags materialer. En interviewperson mener, at det også er vigtigt med gentagelser, og finder derfor taktile spil meget anvendelige. I den sammenhæng er det vigtigt, at eleverne får oplevelsen af, at deres meninger er lige så vigtige som alle andres, understreger den interviewede. En interviewperson nævner en-til-en undervisning.

En interviewperson svarer, at undervisningen er individuelt tilrettelagt, for nogle elever er visuelt orienterede, mens andre er auditivt orienterede, og kan derfor ikke pege på specifikke undervisningsformer. En anden mener, at det handler om at give eleverne eksempler på problemstillinger uden samtidig at give dem løsninger, og at hjælpe dem med selv at finde en vej. Det kan også handle om at blande undervisningsformerne, så man kan anskueliggøre undervisningen på så mange måder som muligt for eleverne.

En af de interviewede formulerer det således:

”At lave læringsituationer, hvor eleverne selv afprøver, hvad stemmeret er, fx at stemme om, hvad klassen skal lave. Det kan også være at skabe en situation, hvor man synliggør nuancerne i det at vælge: Hvornår er det god ide at stemme? Er det nogle gange en god ide at andre bestemmer? etc. Og så er det vigtigt med mange gentagelser; overindlæring virker.”

Samarbejde med organisationer

Skolerne er blevet spurgt, om de samarbejder med organisationer i relation til undervisning af mennesker med udviklingshæmning i demokratisk deltagelse og politiske rettigheder. De fleste skoler svarer, at de ikke samarbejder med nogen. De skoler, der samarbejder eller har samarbejdet med nogen, nævner forældre og bosteder, Landsforeningen LEV og Udviklingshæmmedes Landsforbund som aktører, de har inddraget i undervisningen. En skole nævner også samarbejde med andre specialundervisningscentre.

Særlige fokusområder

Skolerne er blevet bedt om at vurdere, hvilke områder de finder vigtigst at fokusere på i den undervisning, der relaterer sig til demokrati og politisk deltagelse. Størstedelen af skolerne svarer, at selvbestemmelse prioriteres i undervisningen, fordi det er et nødvendigt grundlag for og går forud for at lære om demokratisk deltagelse og politiske rettigheder. Muligheden for at søge indflydelse i eget liv nævnes også som et vigtigt fokusområde, ligesom nogle skoler underviser i, hvordan det sociale system fungerer, fordi denne viden vil gavne en stor del af eleverne, og fordi en del af eleverne har eller formentlig vil have kontakt til sagsbehandlere og/eller det sociale system generelt.

For nogle elever kan (graden af) den specifikke funktionsnedsættelse gøre det svært at modtage demokratiundervisning, og for denne gruppe handler det om at lære at komme til orde og at lære at kommunikere på en måde, der gør, at eleven kan træffe egne beslutninger i hverdagen.

En del skoler nævner også, at undervisning i demokrati og politisk deltagelse ikke kun er relevant i forhold til valgdeltagelse ved folketingsvalg, men at eleverne også skal kende til lokaldemokrati. En interviewperson mener, at demokrati starter med selvbestemmelse i hverdagen, og at skolen derfor gør meget ud af at have kursistråd, og at eleverne er repræsenteret i skolens bestyrelse – herunder at eleverne er med ved ansættelsessamtaler. Det er vurderingen, at eleverne ikke vil kunne forholde sig til demokratisk valgdeltagelse, hvis de ikke bliver hørt i hverdagen. En anden interviewperson nævner også, at eleverne beskæftiger sig med nyhedsdækning, og hvad samfundets penge bruges til. En tredje interviewperson mener, det er vigtigt at give eleverne en følelse af at være vigtige for samfundet samt at facilitere diskussion og dialog i undervisningen.

Vigtigste indsatsområder i relation til politiske rettigheder

Adspurgt om, hvilke indsatsområder skolen anser som de vigtigste, svarer de fleste skoler, at fokus ligger på demokrati i hverdagen. Dette kan ske på forskellige måder. Flere skoler fokuserer på lokalpolitik, demokrati i lokalområdet og demokrati på bosteder. En interviewperson formulerer det således:

”Det er demokratiprocessen, dvs. at man kan søge indflydelse, at man lærer, hvad det kræver at søge indflydelse, hvor man kan søge indflydelse, og at man lærer, hvilke muligheder og begrænsninger der ligger i at søge indflydelse.”

Det kan også handle om skoledemokrati, fx i form af elevråd, brugerråd og valg med relevans for elevernes dagligdag. En interviewperson fortæller, at skolen søger at integrere afstemninger i forhold til hverdagsbeslutninger på mange forskellige måder, fx hvad overskuddet fra et loppemarked skal bruges til.

Det er indtrykket fra interviewene, at en overvejende del af skolerne vurderer, at det er vigtigt og nødvendigt at starte med selvbestemmelse og det personlige valg, fordi dette går forud for at foretage valg i andre sammenhænge, herunder i relation til demokratisk og politisk deltagelse. En interviewperson uddyber:

”Det er vigtigt, at eleverne føler sig som en del af en helhed, og at de oplever at have indflydelse i hverdagen, for det er derigennem at eleverne får en fornemmelse for, hvad indflydelse er. Der skal så trækkes en linje fra det nære til de større spørgsmål i det omgivende samfund.”

Flere interviewpersoner nævner også, at det er vigtigt at tage udgangspunkt i eleverne, og en interviewperson fortæller:

”Vi tager udgangspunkt i den enkelte elev, dvs. vi prøver at vise, hvordan det politiske system er bygget op med eleven i centrum. Det kan være svært for eleverne at forstå større sammenhænge som fx EU, men de ved, at der er en borgmester og en statsminister.”

En lærer fortæller, at skolen har nogle undervisningsmål, som skolen skal følge, men at skolen har oprettet to forskellige hold i samfunds-fag. På det ene hold er undervisningen meget konkret, hvor man beskæftiger sig med, hvilke normer og værdier det danske samfund er bygget op omkring, mens man på det andet hold følger pensum for samfunds-fag på 9. klasses niveau. På interviewtidspunktet arbejdede den interviewede lærer med forholdet mellem borger og professionelle i det offentlige system, dvs. hvordan man får respekt fra de professionelle i forhold til den, man er.

En interviewperson forklarer, at elevernes funktionsniveau har en betydning for, hvilke indsatsområder skolen prioriterer. Hvis det kan lade sig gøre i forhold til elevernes funktionsniveau, så skal eleverne undervises i, hvad demokrati er, og hvorfor man har valg. Eleverne skal også have forklaret, hvad der stemmes om, eleverne skal se en stemmeseddel, og nogle skal følges op til valglokalet. Eleverne opfordres desuden til at deltage i valg, også selvom de afleverer en blank stemmeseddel. En anden af de interviewede nævner, at politiske emner tages op i undervisningen, når de er relevante, fx i forbindelse med valg eller andre politiske begivenheder.

Undervisningsmaterialer

Skoleundersøgelsen indikerer, at der i høj grad mangler egnede og tilpassede materialer for mennesker med udviklingshæmning til undervisning i demokratisk og politisk deltagelse. Størstedelen af skolerne svarer, at der ikke findes egnede materialer, mens enkelte interviewpersoner vurderer, at der findes tilstrækkeligt undervisningsmateriale. Enkelte skoler fortæller, at de selv sammenstykker og/eller tilpasser eksisterende undervisningsmaterialer eller selv fremstiller materialerne til formålet.

Skolerne er blevet spurgt om, hvilke af følgende undervisningsformer der anvendes i undervisningen: fokusgrupper, rollespil, særlige undervisningsmaterialer, trykte materialer, computer/brug af IT eller andet. Størstedelen af skolerne benytter sig af fokusgrupper og trykte materialer (11 skoler), og her fremhæver en interviewperson, at brugen af trykte materialer afhænger af elevernes læsefærdigheder, og da en stor del af eleverne ikke besidder gode læsefærdigheder, benyttes denne form for undervisningsmateriale ikke så ofte. En anden interviewperson nævner også, at undervisningsmaterialerne ikke skal stille store krav til elevernes læsefærdigheder, for så kan de ikke bruges.

Stort set alle skoler benytter særlige undervisningsmaterialer, dvs. undervisningsmaterialer, som er tilpasset målgruppen (14 skoler), samt computere/IT til informationssøgning på Internettet (13 skoler). Nogle skoler bruger rollespil (syv skoler), mens enkelte skoler bruger andre former for spil. Nogle skoler nævner også film (DVD). De fleste skoler tager på udflugter, fx til rådhuset, eller arrangerer valgmøder, besøger borgmesteren eller mødes med politiske partier eller valgtilforordnede. Formålet er at gøre undervisningen konkret, og da elevernes læringsveje er forskellige, er det gavnligt og i visse tilfælde også nødvendigt for at understøtte undervisningens formål. En interviewperson nævner, at nogle aviser har test på deres hjemmesider, hvor man kan teste sit politiske ståsted, og at disse test også indgår i demokratiundervisningen op til folketingsvalg.

En interviewperson fortæller, at skolen ofte rekvirerer undervisningsmaterialer udefra, som i første omgang ikke er målrettet mennesker med udviklingshæmning, men at skolen retter materialerne til, så de kan bruges i undervisningen. En anden interviewperson vurderer, at man kunne forbedre undervisningen af eleverne, hvis der fandtes et større udvalg af egnede undervisningsmaterialer.

En af de interviewpersoner, som har svaret nej, mener desuden, at der i forhold til samfundsorienteringen mangler opdaterede letforståelige nyheder og nævner, at der i Sverige findes en daglig radioavis, hvor nyhederne bliver formidlet i et letforståeligt sprog, og at noget tilsvarende var ønskeligt i forhold til demokratiundervisning af mennesker med udviklingshæmning. En interviewperson nævner, at man på skolen har gode erfaringer med at bruge billeder og letlæselige materialer med tilhørende opgaver.

En anden interviewperson mener, at det er svært at pege på noget, der mangler, for eleverne skal lære om det eksisterende system, hvilket indebærer at deltage på lige fod med andre. I forhold til brugerråd på skolen ville det være ønskeligt med særlige materialer, men det er de samme tankegange, eleverne skal lære, som også ligger til grund for andre former for demokratisk deltagelse.

En interviewperson nævner, at eleverne har et fag, der hedder Nyhedstimen, hvor nyhedsindslag vises på storskærm. Efterfølgende drøfter elever og lærer nyhederne. På skolen anvendes der billedreferater, tegninger, boardmaker og piktogrammer i undervisningen, og det er vurderingen, at især billedreferaterne udgør et effektivt undervisningsredskab, som eleverne kan bruge, fordi de hjælper med til at gøre emnerne konkrete. Det er personalet, der udarbejder billedreferaterne, men hvis eleverne vil oplæres i denne teknik, kan det også lade sig gøre.

To skole nævner, at mange af eleverne er visuelt orienterede, så der bruges ofte digital-kamera i undervisningen, hvor der tages billeder af forskellige ting, som efterfølgende bruges og bearbejdes i undervisningen. Derudover nævnes boardmaker og billedreferater samt den internetbaserede avis ligetil.nu som anvendelige i undervisningen, både for elever med udviklingshæmning og for elever med ordblindhed. En interviewperson fortæller desuden, at avisen ligetil.nu gør noget positivt ved deres selvopfattelse, fordi eleverne kan bruge avisen og dermed får en oplevelse af at kunne tilegne sig viden gennem denne form for nyhedsmedie,. Derudover nævnes avisen Overblik og Demokratispillet fra Landsforeningen LEV. En enkelt skole nævner, at noget visuelt er særlig brugbart, fx undervisningsmaterialer på DVD.

Styrker og svagheder i undervisningen

Vi har spurgt skolerne, hvilke styrker og svagheder de oplever i undervisningen. En interviewperson svarer, at elevgruppen er så sammensat, at det kan være svært at målrette undervisningen til alle. Flere interviewpersoner vurderer det som en svaghed, at der mangler målrettede/letlæste undervisningsmaterialer. Her tilføjer en af interviewpersonerne, at undervisningsdifferentiering og dermed også differentierede materialer kan skabe negative oplevelser hos eleverne, fordi der skal gøres forskel på eleverne, sammenlignet med skoleklasser i det almindelige system, hvor man har standardiseret undervisningsmateriale. En af interviewpersonerne mener, det er vigtigt, at man fra centralt hold udarbejder materialer, som er målrettet målgruppen, og som er lette at gå til. Det skal ikke være bøger, men oplevelsesmaterialer. Et opdateret nyhedsmedie, fx en letforståelig radioavis, efterlyses under et af interviewene, eller at den internetbaserede avis ligetil.nu blev opdateret oftere. En af interviewpersonerne mener, at det gælder om at finde en vinkel, der har relevans for den enkelte elev, og at give eleverne redskaber og metoder til at agere i de demokratiske processer. Det handler også om at give dem en forståelse for, at deres deltagelse har værdi for fællesskabet. En af de interviewede siger:

”Det skal kunne illustreres, hvorfor det er vigtigt [at stemme]. De skal jo stemme, fordi de synes, det er vigtigt at stemme. Men det skal også respekteres, hvis en person med udviklingshæmning ikke synes, det er relevant at stemme. Det handler om at kunne synliggøre, hvorfor det er vigtigt at stemme, og det er et stort arbejde. Man skal slet ikke starte med at snakke om valg, om at stemme og om medindflydelse i forbindelse med folkeafstemninger. Man skal starte i det konkrete: Hvor i din verden har du reel indflydelse?”

Konklusion

FN's Konvention om rettigheder for mennesker med handicap forpligter bl.a. medlemslandene til at sikre, at mennesker med handicap kan deltage i det politiske og offentlige liv på lige fod med andre, herunder at personer med handicap har ret til og mulighed for at afgive deres stemme og modtage valg. Der findes imidlertid en række samfundsskabte barrierer for, at mennesker med udviklingshæmning kan deltage demokratisk i samfundslivet og gøre brug af deres politiske rettigheder på lige fod med alle andre. Dette gør sig både gældende i forhold til at tilegne sig viden og information om politik og partiprogrammer, men også i forhold til viden om demokrati i bred forstand. Som beskrevet har formålet med denne undersøgelse været at undersøge, hvordan undervisning i demokrati og politik tilrettelægges for mennesker med udviklingshæmning, både i forhold til undervisningspraksis og undervisningsmaterialer.

Størstedelen af de interviewede skoler vurderer, at der i høj grad mangler egnede og tilpassede materialer for mennesker med udviklingshæmning til undervisning i demokrati og politisk deltagelse, og derfor sammenstykker enkelte skoler eksisterende undervisningsmaterialer eller fremstiller materialerne selv til formålet. Demokratisk deltagelse og politiske rettigheder er et læringsmål på de fleste skoler. Stort set alle skoler beskæftiger sig med stemmeret i den daglige undervisning, og på flere skoler intensiveres undervisningen op til folkeafstemninger. Skolerne nævner også, at undervisning i demokrati og politisk deltagelse ikke kun omfatter folketingsvalg, men at eleverne også skal kende til lokaldemokrati.

Skoleundersøgelsen viser, at størstedelen af skolerne prioriterer at undervise i selvbestemmelse, fordi det er et nødvendigt grundlag for og går forud for at lære om demokrati og politisk deltagelse. Skolerne vurderer også, at muligheden for at søge indflydelse i eget liv udgør et vigtigt fokusområde, og nogle skoler underviser i, hvordan det sociale system fungerer, fordi en stor del af eleverne vil have gavn af denne viden. For nogle elever kan (graden af) den specifikke funktionsnedsættelse gøre det svært at modtage demokratiundervisning, og for denne gruppe handler det om at lære at komme til orde og at lære at kommunikere på en måde, der gør, at eleven kan træffe egne beslutninger i hverdagen.